

УДК 82.1/29:82.0

ДЖАМАНКУЛОВА К.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
ДЖАМАНКУЛОВА К.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
DJAMANKULOVA K.T.
KNU named after J. Balasagyn

ЧЫГЫШ РЕНЕССАНСЫ: Ж.БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ПОЭМАСЫ

ВОСТОЧНЫЙ РЕНЕССАНС: ПОЭМА Ж. БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ»

EASTERN RENAISSANCE: POEM OF J. BALASAGYN "KUTADGU BILIG"

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Чыгыш Ренессансы тууралуу, анын Батыш Ренессансынан айырмачылыгы жана алардын жалпылыктары жөнүндө сөз болот. Орто кылымдардагы Чыгыш классиктери тууралуу кеп козголот. Ж.Баласагындын Чыгыш Ренессансынын алгачкы этабынын өкүлү экендиги, анын «Кутадгу билиг» дастаны орто кылымдардагы дүйнөлүк классикалык чыгармалардын катарында тургандыгы белгиленет. Макалада Ж.Баласагын Чыгыш Ренессансынын энциклопедиялык билимге ээ жаңычыл улуу акыны катары каралып, анын «Кутадгу билиг» чыгармасы түрк тилинде жазылган эң алгачкы чыгарма экендигине басым жасалат. Ошону менен бирге эле «Кутадгу билиг» түрк тилинде жазылган биринчи этикалык-дидактикалык жанрдагы дастан болуп эсептелет. Жусуп Баласагындын аталган чыгармасында акындын этикалык-нравалык принциптери, көз караштары чыгармадагы төрт каармандын баарлашуусу аркылуу чечмеленет. Макалада «Кутадгу билиг» поэмасында көтөрүлгөн жалпы адамзаттык баалуулуктар, гуманизм маселелери талдоого алынат.

Аннотация: В статье говорится о Восточном Ренессансе, о его отличиях от Западного Ренессанса и о их общности. говорится о представителях восточных классиков Средневековья. Отмечается, что Жусуп Баласагын является представителем первого этапа Восточного Ренессанса, а его произведение «Кутадгу билиг» стоит в одном ряду с произведениями мировой классики Средневековья. В статье подчеркивается, что Жусуп Баласагын – великий поэт, обладающий энциклопедическими знаниями, а «Кутадгу билиг» – первое произведение, написанное на тюркском языке. В то же время «Кутадгу билиг» является первой этико-дидактической поэмой, написанной на тюркском языке. В поэме этико-нравственные принципы и взгляды поэта выражаются через диалог четырех персонажей произведения. В статье подвергаются анализу проблемы общечеловеческих ценностей и гуманизма, поднятые в поэме «Кутадгу билиг».

Abstract: The article talks about the Eastern Renaissance, its differences from the Western Renaissance and their commonalities. It talks about the representatives of the Eastern classics of the Middle Ages. It is noted that J. Balasagyn is a representative of the first stage of the Eastern Renaissance, and his work «Kutadgu Bilig» is on a par with the works of the world classics of the Middle Ages. The article emphasizes that Zhusup Balasagyn is a great poet with encyclopedic knowledge, and «Kutadgu Bilig» is the first work written in the Turkic language.

In the poem, the poet's ethical and moral principles and views are expressed through the dialogue of four characters in the work. The article analyzes the problems of universal values and humanism raised in the poem «Kutadgu Bilig».

Негизги сөздөр: Чыгыш Ренессансы; орто кылымдар; чыгыш классиктери; Жусуп Баласагын; «Кутадгу билиг»; түрк тили; этикалык-дидактикалык; адамзат баалуулуктары; гуманизм.

Ключевые слова: Восточный Ренессанс; Средневековье; восточная классика; Жусуп Баласагын; «Кутадгу Билиг»; тюркский язык; этико-дидактический; общечеловеческие ценности; гуманизм.

Keywords: Eastern Renaissance; Middle Ages; Eastern classics; Zhusup Balasagyn; “Kutadgu Bilig”; Turkish language; ethical and didactic; universal values; humanism.

РЕНЕССАНС ТУУРАЛУУ. Ренессанс: Кайра жаралуу, же Ренессанс (фр. Renaissance, итал. Rinascimento, от лат. Renasci – кайра жаралуу, кайтадан туулуу) [1]. Адабияттарда Ренессанс Орто кылымдардын жана Жаңы мезгилдин ортоңку этабындагы Европанын тарыхы үчүн бурулуш болгон маданий-тарыхый доорлордун бири деп берилет. Анткени Ренессанс («Кайра жаралуу») Европадагы маданияттын гүлдөшү менен байланыштырылып келген. «Кайра жаралуу» Италияда жаралып, анан кийин башка өлкөлөргө – Францияга, Англияга, Германияга, Россияга тараган. Швейцардык тарыхчы жана искусство таануучу Я. Буркхардт Италия – орто кылымдар менен жаңы мезгилдин ортосундагы тарыхый чек деп эсептеген [2, с.9]. Батыш Кайра жаралуу доорунда калып алган көз караш боюнча бир катар окумуштуулар Чыгышта Ренессанс жок деген ойдо болушкан. Бирок Борбордук Азияда Кайра жаралуу мындан дээрлик 500 жыл мурун эле башталган.

«Ренессанс» термин катары биринчи жолу белгилүү живописчи, архитектор жана искусство доорунун тарыхчысы Джорджо Вазари (1512-1574 жж.) тарабынан «Жизнеописание наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих» деген эмгегинде антиканын Кайра жаралуусу жөнүндө сөз болгондо колдонулган. «Ренессанс» термини илимде Якоб Бурхарттын 1860-жылы «Культура Ренессанса в Италии» (Die Kultur der Renaissance in Italien) деген китеби жарык көргөндөн кийин белгилүү болгон. Швейцариялык ориенталист А. Мец 1920-жылы «Мусульманский Ренессанс» [3] деген китеп жазгандан кийин талкуулана баштаган.

Айрым окумуштуулар Ренессансты конкреттүү тарыхый доор менен байланыштырышкан, башкалары тарыхый кубулуш катары карашкан. Ренессанс – тарыхый кубулуш. VIII-XVI кк. Ортосундагы бул кубулуш бир катар мамлекеттерди жана адегенде Чыгыштын, андан соң Батыштын элдерин камтыган. Н.И. Конраддын концепциясы боюнча Кайра жаралуу маданияты бүткүл дүйнөлүк гуманизм доору катары түшүнүлөт. Коомдук өнүгүүнү түшүнүүдө ал коомдун алга адымдаган өнүгүү идеясына таянган жана анын өнүгүшүнүн критерийи – гуманизм деп эсептеген [4]. А.В. Сагадеев да бул кубулушту гуманизм катары мүнөздөйт, ал бул көрүнүштү гуманизм катары эң адекваттуу түрдө мүнөздөөгө болот деген.

Чындыгында, Чыгыш Ренессансы дегеле дүйнөлүк Кайра жаралуунун башатында турган. Ренессанс VIII-XII кк. Кытайда башталып, IX-XV кк. Иран жана Орто Азия – Индиянын туташкан бөлүгүндө уланган жана XIV-XVI кк. Европада аяктаган.

Тарыхта Ренессанстын эки түрү бар: Чыгыш жана Батыш (европалык).

Чыгыш Ренессансынын эки этабы. Биринчи этаптын өкүлдөрү (IX-XII кк.): энциклопедисттер Мусо аль-Хорезми, Ахмад аль-Фергани, Абурайхан Беруни, Абу Наср Фараби, Абу Аб-дуллох Рудаки, Фирдауси, Авиценна, жаңы суфизм багытынын негиздөөчүсү А. Яссави, чыгаан адабиятчылар Махмуд Кашгари, Юсуф Хас Хаджиб, Ахмад Югнаки ж.б. Албетте, бул аалымдардын катарына Жусуп Баласагын да кирет. Чыгыш Ренессансына тиешелүү айтылган бардык белгилер Ж. Баласагындын эмгегине түздөн-түз тиешелүү болуп эсептелет.

Ренессанстын экинчи этабы – жетилген кайра жаралуу этабы (XIII-XV кк.) улуу астроном Улугбек, атактуу аалымдар Коши жана Али Кушчи, философ-акындар Джами и Навои, сүрөтчү Бехзада, тарыхчы Хондамир ж.б. менен байланыштуу. Бул этапты Темур жана темуриддердин доору деп да аташат [5, с.100].

Ренессанстын негизги белгилери: антропоцентризм, гуманизм, антикага өзгөчө мамиле – антика маданиятынын, философиясынын, илиминин Кайра жаралуусу жана анын негизинде алардын кийинки дүркүрөп өсүшү жана гүлдөшү, энциклопедист-аалымдарды жаратышы, дүйнөгө жаңыча мамиле кылуу. Бул белгилер Чыгыш жана Батыш Ренессансына тиешелүү болуп саналат.

Чыгыш жана Батыш Ренессанс доорлорунун жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү. Ренессансты антика доору менен, жаңы жашоого эллинистик философиясы менен грек илиминин Кайра жаралуусун байланыштырышат. Экөөнө тең – маданияттын, коомдук турмуштун социалдык-экономикалык негиздеринин эң бийик деңгээлде өнүгүшү, Чыгыш Ренессансына, кийинки Батыш Ренессансына аалым-энциклопедисттер тобунун келип чыгышы мүнөздүү.

Өзгөчөлүктөрү эмнеде? Мезгилдик фактор: Чыгыш Ренессансы – IX-XII кк., ал эми Батыш Ренессансы – XIV-XVI кк. Камтыйт. Батыш Ренессансына улуу ачылыштар өнөр жайдын өсүшү менен байланыштуу болсо, Чыгыш Ренессансы негизинен соода менен байланыштуу болгон. Албетте, мындан башка да өзгөчөлүктөрү бар. Европалыктар байыркы гректерден маданият, поэзия, риторика, адабият, драма, тарых, практикалык илимдер, согуштук иштер, кеме куруу ж.б. өздөштүрүшкөн. Мындай өзгөчөлүктөр алардын коомдук-саясий турмушунда, маданиятында, жашоо образында ж.б. айырмачылыктарды жараткан. Батыш Ренессансы менен Чыгыш Ренессансынын ортосундагы айырмачылыктарды иликтөө, бири-биринен өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошону менен катар эле жалпылыктарын белгилөө – алардын өз спецификалык өзгөчөлүктөрүн сактоо менен бири-бирин толуктап турган маданий кубулуштар экендигин көрсөтөт. Ренессанс кубулушу жана анын өнүгүшү, тарыхтагы орду жана ролу тууралуу толук картинаны көз алдыга тартат.

В.Ю. Весечко Чыгыш менен Батыш бири-бирине альтернативалуу жана ошол эле учурда бири-бирин толуктап турган маданий-тарыхый типтер экендигин белгилейт, алардын ортосундагы бардык айырмачылыктар, карама-каршылыктар менен бирге эле алардын диндерин, коомдук-саясий жана философиялык окууларын жана ал тургай турмуш-тиричилик түзүлүшүн салыштыруу менен, алар маданияттын жалпыга бирдей жана субстанциялык бүтүн универсумунун эки уюлу экендигин эстен чыгарбоо керек дейт [6, с.25].

Мурда «Ренессанс» түшүнүгү Чыгышта ар кандай мааниде колдонулган: 1) Жалпы алганда маданиятын гүлдөшү; 2) Сөзсүз түрдө болжолу гректердин антикасы же өткөн чыгыш гректик маданияттын гүлдөшү [3].

Чыгыш аалымдары байыркы грек философиясын (Аристотель, Платон, неоплатониктер), ошондой эле медицина, математика, астрономия, алхимия, магия ж.б. кызыгышкан, аларды өздөштүрүшкөн жана кийин бул багытта илимди андан ары өнүктүрүшкөн. Ошондуктан Чыгыш Ренессанс доорунун өкүлдөрү ар тараптуу энциклопедист-аалымдар болушкан.

Ж. Баласагын – Чыгыш Ренессансынын алгачкы этабынын өкүлү. Чыгыш Ренессанс доорунун биринчи этабы (IX-XII кк.) – жалпы индоиран жана Борбордук Азия дүйнөсүнө мүнөздүү кубулуш. Бул мезгилде философия, адабият, гуманитардык жана табигый илимдер, медицинанын гүлдөшүнө алып келген акыл-эстердин революциясы жаралган.

Ренессанс доорунда маданияттын жана илимдин кээ бир тармактары өз-өз алдынча эмес, биримдикте жашаган. Мисалы, философиянын идеялары сүрөтчүлөр, акындар, окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлгөн. Айрыкча грек философторунун, Платон, Аристотелдин эмгектери менен таанышуу башкы орунда турган, албетте, бул алардын чыгармачылыгына таасирин тийгизген.

Чыгыш Ренессанс доорунун аалымдары, ойчулдары билимдин бүтүндөй бир тармактарынын негиздерин түптөшкөн, алар – медицина, алгебра, астрономия, химия, философия жана коом жөнүндөгү илим – социология. Чыгыш Ренессансынын өкүлү Ж. Баласагындын энциклопедиялык билими болгон.

А.Н. Кононов Ж. Баласагын «өтө билимдүү, адамдын жан дүйнөсүн терең билген акылман, философ, энциклопедиялык билими бар окумуштуу, араб, перс поэзиясын, түрк фольклорун майда-чүйдөсүнө чейин чейин өздөштүргөн чыгаан акын болгон; ал астрономия жаан математика, медицина жана элоквенция, шахмат оюну жана элдик спорттук оюндар, аңчылык жана мүнүшкөрлүк боюнча жана башка көптөгөн нерселерден кабардар атактуу адам болгон» дейт [7, с.19]. Мындай ар тараптуу энциклопедиялык билим Чыгыш Ренессанс доорундагы аалымдарга мүнөздүү көрүнүш болгон. Жусуп Баласагын (XI к.) – Чыгыш Ренессанс доорунун алгачкы этабындагы ойчулдардын, философ-акындарынын өкүлү. Улуу акын мына ушул казынага өзүнүн зор салымын кошкон.

Жусуп Баласагын Чыгыш Ренессанс доорунун биринчи этабындагы философ-акындардын катарында турат. Улуу акындын «Кутадгу билиг» дастаны тууралуу С.Н. Иванов мындай деген: «Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны түрк поэзиясынын орто кылымдардагы дүйнөлүк адабияттын эң ири чыгармаларынын катарына кирүүгө татыктуу улуу эстелиги экени талашсыз» [8, с.330].

«Кутадгу билиг» – түрк тилиндеги алгачкы дастан. «Кутадгу билиг» – түрк тилинде жазылган биринчи чыгарма. Араб тилинин гүлдөп, колдонулушу боюнча үстөмдүк кылып турган учурунда дастандын биринчи жолу түркчө жазылышы новаторлук болгон. Ж.Баласагын чыгармасында өзүнүн биринчи жолу түркчө чыгарма жазгандыгы тууралуу: «Тоо кийиктей жайылып жүргөн түрк сөзүн мен бакма кылып, баш ийдирдим» [9, 519], – деп жазган. Ал:

...Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым,

Окуурда мага арнап дува кылгын, – дейт. [10, с.23-24]

...Китеп көп араб, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде. [10, с.24]

Чыгыш жакта жамы түрктүн элинде
Буга тете китеп жок дейт эч кимде.

...Мындан артык мурун китеп бар беле?
Жаралабы кийин буга тең, тете? [10, с.20]

Жусуп Баласагын орто кылымдардагы түрк адабий тилин биринчилерден болуп аренага алып чыккан, башка тилдердин катарында түрк тилинин көрктүү экендигин, улуулуугун даңазалаган жана анын андан ары өнүгүүсүн камсыз кылган. Ал:

Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарсың. [10, с.21]

Чексиз баалуу билимдердин ширеси,
Аны окуп каниет табар ким өзү?

Китепе акылмандар насааты бар,
Башкаруу ыкмалары эске тутар. [10, с.20]

Юсуф Баласагын өз чыгармаларында адамзат баалуулуктарын даңазалайт: адилеттик, чынчылдык, каниет кылуу, билим алуу, элине ак кызмат кылуу ж.б. Улуу акындын чыгармачылыгында адам, анын коомдогу орду, милдеттери, жыргалчылыгы жана бактысы, турмуштагы көйгөйлөр жана аларды чечүү негизги маселелерден болуп саналат.

«Кутадгу билиг» – этикалык-дидактикалык дастан. Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны – түрк тилиндеги алгачкы этикалык-дидактикалык чыгарма. А.Н. Кононов: «Благодатное знание является этико-дидактическим сочинением, написанным с целью указать путь, ведущий к познанию мудрости правления, житейского обихода и обращения с людьми», – деп жазган [7, с.506]. Ал «Кутадгу билиг» – жанрдык өзгөчөлүгү боюнча байыркыдан тамырланган дидактикалык чыгарма», – деген.

Дидактикалык жанр индия, араб, перс, кийинчерээк Ренессанс доорунда, «Куттуу билим» чыккандан дээрлик беш кылым өткөндөн кийин ошол эле идеяларды берүү үчүн алардын этикалык идеалдарын чагылдыруу үчүн европалыктар «күзгү» формасын пайдаланышкан [10, с.19].

Ж. Баласагын «Насаат» деген ырында мындай дейт:

Өзүндү отко салба байлык үчүн,
Бирөөнүн жибин алба, салба күчүн.

Ишиңде адилет бол, түз жүргүнүн,
Бактылуу – чынчыл киши, сен билгиниң!

Баарын ук, бирок шашпа тыянакка,
Сырыңды өз ичинде бекем сакта.

Жалган сөздү жашоодо айта көрбө,
Жалганчы шылдың болот калың элге.

Дос-тууганың ала жүр жакын кылып,
Кичүүгө да, улууга да болгун сылык.

Ишти каар, ачуу менен баштаба,
Бул экөөнөн пайда келбейт эч сага.

Ачуулуу жан кийин кейит, кыйналат,
Кызуу кандуу дайым калат кур-жалак. [10, с.40-41]

Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанында акындын этикалык-нравалык принциптери, көз караштары чыгармадагы төрт каармандын маектешүүсү аркылуу ачылат. Бул китептин негизин бир нече түбөлүктүү баалуу маңыз түзөт: биринчиси – Адилет, экинчиси – Дөөлөт, үчүнчүсү – Акыл, төртүнчүсү – Каниет, ар бирине түркчө ат коюлган. Адилетке Күнтууду-элик деген ат берилген, ал өкүмдар; Дөөлөт – Айтолду ысмында берилген, бул – увазир; Акыл – Акдилмиш атын алып жүрөт, бул – увазир уулу; Каниеттин аты – Өткүрмүш, бул – увазирдин бир тууганы. Ал эми алардын ортосунда баарлашуулар болот – суроо-жооптор айтылат. [7, с.6]. Бул тууралуу китепте:

«...Баянын кабар этти, түшүнөбүз:
Төрт өзөк – бул китепти түзгөн негиз.

Адилет – анын бири, чындык жолу,
Дөөлөт дейт экинчиси, бакыт ою.

Негизи үчүнчүнүн – **акыл, ойлук**,
Төртүнчү – **каниет** делет, кылуу топук. [10, с.23]

Ж. Баласагындын гуманизми. Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасы болмуштун жалгандыгы, түбөлүктүү баалуулуктар жана гуманисттик идеалдар тууралуу баяндаган жазма эстелик болуп саналат.

Улуу акын Жусуп Баласагындын ою боюнча адамдын жашоосунун негизги багыттары – ак ниет эмгек, билим алуу, моралдык-эстетикалык чындыктын үлгүсү болуу. Ж.Баласагындын гуманисттик көз караштары тууралуу Г.С. Токаев мындай деген: «Ойчулдун гуманисттик көз караштары боюнча адамдын жашоосунун маңызы, максаты анын эмгегинде, жакшы иштеринде, моралдык-этикалык жүрүм-турумунда жатат. Адамдын өсүп-өнүгүшүндө билим менен тарбиянын ролу чоң. Адамдын жашоосунун мааниси жакшы билим алып, элге пайдалуу болуу» [11]. Ж.баласагын:

Билим берди – адамзат улуу болду,
Билим менен көп ачты сырдуу жолду.

Билим – байлык түгөнбөс, окуу – улук,
Адамда ушул эки артыкчылык.

Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,
Илим бекти муратына жеткирет, –
деп жазган. [10, с.26-27]

Окуу – түндө алдыңдагы шам чырак,
Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Оку-билим көп нерсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди жөн дебе,
Окуу гана жарык чачат дүйнөгө. [10, с.34]

Өмүрүңдү эл-журтуңа арнасаң,
Жыргап-куунап кор болбойсуң эч качан.

Жакшы жандар иши менен даңк алат,
Даңктуу өлсө – артында ызат, сый калат. [10, с.35]

Адамдын жашоосундагы эң кымбат нерсе – бул өмүр, ошондуктан тирүү кезде аны татыктуу жашоо керек, чындыгында, адам өмүрүнүн, анын болмушунун мааниси мына ушунда [Баласагун, с.100] – дейт Ж. Баласагын.

Өткөргөн күндөрүңдү таразала,
Өмүр түш, өткөн кетет, турбайт сага!

Эгер сен жакшылыкты жасайсыңбы,
Калтырасың түбөлүк жакшы атыңды!

Баалагын тирүүлүктү элге арна
Бүт өмүрдү, кыпындай өзүң алба.

Жонуңа өз элиңдин жүгүн арткын,
Сак жана ойлуу болуп, алга баскын.

Бардык элге жакшылык, пайда тиле,
Жамандыкты көздөбө ал иш күнө. [10, с.100]

Чыгыш Ренессансы Пиренеядан Индияга, Египеттен жана Аравий жарым аралдарынан Тянь-Шань тоолоруна жана ага жанаша жайгашкан талааларга чейинки абдан чоң территорияны камтыган. Чыгыш Ренессанс доорунун өкүлү Ж. Баласагын XI к. Карахандар мамлекетинин Баласагын шаарында (азыркы Чүй областындагы Токмок шаарынын түндүк тарабы) туулган жана жашаган:

Эске тут бул китепти жазган киши,
Атактуу, сыпаа, ойчул болгон өзү.

Кут-Ордо – ал төрөлүп өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли! [10, с.23]

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны Чыгыш Ренессанс доорунун алгачкы этабына мүнөзүү баалуу мурас, эң биринчи түрк тилинде жазылган этикалык-дидактикалык жанрдагы поэма. Орто кылымдардагы классик акын Жусуп Баласагындын бизге калтырган улуу мурасын окуп-үйрөнүү, жайылтуу, ар тараптан илимий негизде терең иликтөө учурдагы кечиктирилгис милдеттерден.

Колдонулган адабияттар

1. Online Etymology Dictionary. Дата обращения: 26 февраля 2011. Архивировано 29 июня 2009 года.
2. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. 2-е изд., испр. – Москва: Интрада, 2001, с.9.
3. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – Москва: Наука, Восточная литература, 1996, с.457.
4. Гулыга А.В. Конрад – как философ // Проблемы истории и теории мировой культуры. – Москва: Наука, 1974, с.168.
5. Хайруллаев М.М. Фараби – крупнейший мыслитель Средневековья. – Ташкент: Фан, 1973, с.100.
6. Васечко В.Ю., Пургин С.П. Древняя и средневековая восточная философия: учеб. Пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2017, с.196.
7. Кононов А.Н. Жусуп Баласагын жөнүндө // Куттуу билим. – Бишкек, 2024, с.102.; Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского / Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983 с.495-517, с.506.
8. Иванов С.Н. О «О благодатном знании Юсуфа Баласагунского» / Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983, с. 506; 518-537.
9. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983 с.519.
10. Жусуп Баласагын. Куттуу билим (кыскартылган вариант). – Бишкек, 2024, с.102.
11. Токоева Г.С. Природа человека в социально-философских воззрениях. – Режим доступа: [https://7universum.com/pdf/social/10-11\(11\)/Tokoeva.pdf](https://7universum.com/pdf/social/10-11(11)/Tokoeva.pdf)